

Over 1787, De Bilt, Berlijn en de Brandenburger Tor

Door Rob Herber

Situatietekening van de militaire situatie bij De Bilt in 1787 t.t.v. de Pruisische inval. Detail van een kaart uit 1787, Nationaal Archief 4 VTHR, inventaris 4644

Inleiding

Soms maakt de kleine lokale geschiedenis, vaak zonder dat men daar bij stilstaat, deel uit van de grote, (inter)nationale geschiedenis. Men denke daarbij bijvoorbeeld aan de Tweede Wereldoorlog, waarvan de gebeurtenissen in onze gemeente de lokale weerslag vormden van een veel groter geheel. Er zijn veel meer opvallende lokale gebeurtenissen die deel uitmaakten van de 'grote geschiedenis'. In het Rampjaar

1672/1673 trok een Frans leger de rivieren over, waarbij Lodewijk XIV in een triomftocht over de Steenstraat via De Bilt naar Utrecht reed. Een ander, veel ouder voorbeeld is de Slag bij Westbroek in 1481 tussen opstandige Utrechters en de hen bestrijdende Bourgondiërs uit Holland. In mijn bijdrage over zo'n groter verband begin ik bij de zomer en het vroege najaar van 1787, toen in De Bilt tussen de troepen van de prinsgezinden vanuit Zeist en de patriotten van het gewest Utrecht vijandelijkheden plaats vonden. Hier beschrijf ik, hoe vijandelijkheden als deze en de confrontatie tussen patriotten en de binnengevallen Pruisen in De Bilt in internationaal kader dienen te worden gezien: 'in het kleine weerspiegelt zich het grote'.ⁱ

Nieuwere inzichten

In 2014 promoveerde de Duitse historica Zitha Pöthe op een proefschrift dat onder meer de politieke en militaire escapades in de Republiek van de Pruisische koning Fredrik Willem II behandelde.ⁱⁱ Hierna volgt een kort overzicht van recente inzichten in deze geschiedenis met de ontwikkelingen die leidden tot de inval van Pruisen in de Republiek. Deze gebeurtenissen op nationaal en internationaal niveau kan men classificeren als het macroniveau, in tegenstelling tot het verhaal van De Bilt in 1787, het microniveau.

De Pruisische inval had grote consequenties. Anders dan in Nederland soms werd aangenomen, was het niet zozeer de lichtgeraaktheid van Wilhelmina die tot de inval leidde, maar de zwakte van de Republiek en de veranderende politieke constellatie in Europa. Die was aan het einde van de achttiende eeuw in Engeland, Frankrijk en Pruisen sterk aan het veranderen.

In de Republiek waren sinds de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) tegenstellingen ontstaan tussen enerzijds de Engels-gezinde Oranjegezinde regenten met stadhouder Willem V voorop en anderzijds de patriotten met nieuwgevormde vrijkorpsen. In Utrecht trad het vrijkorps in 1783 in de openbaarheid. Die patriotten en hun vrijkorpsen konden op de steun van aanzienlijke delen van de burgerij, anders dan de door coöptatie benoemde leden van de vroedschap (te vergelijken met de huidige gemeenteraad.)

De toenemende invloed van de patriotten werkte ook door in de Staten van elk van de zeven gewesten afzonderlijk en in de Staten-Generaal van de Republiek. In 1785 zetten de Staten-Generaal stadhouder Willem V af als bevelhebber van het leger. In 1786 ontnamen de Staten van Holland Willem ook zijn functie als kapitein-generaal en erfstadhouder. Hij beschikte echter nog over voldoende financiën om een leger op de been te houden. Bovendien waren de Staten van Gelderland (waarvan hij ook stadhouder was) op zijn hand. Ook in Utrecht was er een feitelijke revolutie. In 1786 vormden de Utrechtse patriotten samen met die van Montfoort en Wijk bij Duurstede de nieuwe Staten van Utrecht. De oude Staten trokken zich terug in Amersfoort. Na plundering van de patriottische stadjes Elburg en Hattem door de troepen van Willem V, ontwikkelde zich in 1787 een regelrechte burgeroorlog. Holland, Utrecht en

Overijssel, (gebieden waar de patriotten de overhand hadden) werden in staat van verdediging gebracht. In Utrecht stonden de patriotse troepen onder leiding van de een politieke avonturier, de Rijngraaf Frederik III van Salm-Kyrbourg.

W. Faber, Friedrich Wilhelm II, 1789. ‚Inventar Burg Altena‘.

De naar Amersfoort vertrokken 'oude' Staten van Utrecht kwamen in actie en stuurden troepen naar Zeist en De Bilt, waar de patriotten een verdedigingslinie hadden opgeworpen. Dat dorp kwam daarna in de vuurlinie van de oprukkende Pruisen te liggen. Daarbij is er veel vernield. Op 29 juli 1787 gingen driehonderd gewapende patriotten over de Bilthovenseweg nog even langs paleis Soestdijk om dit Oranjebezit eens flink onder handen te nemen. Dat werd in opdracht van Willem V bewaakt door een regiment uit Hessen-Darmstadt. Vervolgens vond er bij Soestdijk een kleine maar bloedige slag plaats, waaraan het beeldje van de toen gesneuvelde militair Christoffel herinnert. De patriotten trokken zich daarop terug via Hilversum, Vreeland en Nieuwersluis.

De Rijngraaf, wikipedia.

Europese dimensie

Tot zover over een burgeroorlog die ook op het grondgebied van De Bilt, Zeist en Utrecht zijn gevolgen kende. Niet vergeten moet echter worden, dat Willem V gesteund werd door de Engelsen: een aspect van de Europese dimensie die op de achtergrond van het intern-Nederlandse conflict voortdurend aanwezig was. Een ander internationaal aspect, is de steun die de patriotten kregen van het Frankrijk van Lodewijk XVI. Het Frankrijk van Lodewijk XVI had de de Amerikanen in hun

Onafhankelijksoorlog (1775-1783) met leningen gesteund, maar was daardoor in steeds grotere financiële problemen geraakt. In 1787 droogde deze Franse steun op.

Willem V reisde het jaar daarvoor, in oktober 1786, naar Berlijn om bij zijn zwager de Pruisische koning Frederik Willem II steun te zoeken tegen de patriotten. (Willems vrouw Wilhelmina was de zuster van Frederik Willem.) De Pruisische koning wilde echter zijn tot dan toe gevoerde ontspanningspolitiek tegenover Frankrijk - dat de patriotten ondersteunde - niet loslaten om oorlog te vermijden. Hij was ervan overtuigd dat als Pruisen in zou grijpen in de zaken van de Republiek, zijn zwager Willem daarna ongewenst hard zou optreden tegen de patriotten, waardoor er waarschijnlijk een langdurige instabiele periode zou ontstaan in de Republiek. De slechte naam die Willem V had - niet alleen door zijn zwakke bestuur, maar ook door de eerdere plunderingen van de patriottische steden - zou het aanzien van Pruisen en zijn leger kunnen schaden als dat land ingreep. Frederik Willem zocht derhalve een uitweg door zijn minister van defensie naar de Franse gezant te sturen om te overleggen hoe de twee landen gezamenlijk de vrede in de Republiek konden waarborgen. Hij hoopte ook op die manier zijn zus Wilhelmina tevreden te stellen.

Terwijl Willem V in Berlijn was, nam Wilhelmina de honneurs in de Republiek waar. Zij had zich uit Holland terug getrokken naar Nijmegen (de Gelderse Staten steunden als al aangestipt de Oranjes). Op 6 februari 1787 schreef Wilhelmina vanuit Nijmegen aan haar broer:

Wenn wir nicht ehrenvoll nach Den Haag zurückkehren können, ist es besser, dass wir uns gänzlich zurückziehen (als we niet eervol naar Den Haag kunnen terugkeren, kunnen we ons maar beter helemaal terugtrekken).

De Engelse adviseur van het Haagse Oranjehof, ambassadeur James Harris stelde daarna een *declaratoir* op, een verklaring waarin de patriotten de wacht werd aangezegd. Met het door Willem V op 27 mei 1787 ondertekende Declaratoir besloot Wilhelmina zelf de confrontatie met de Staten van Holland aan te gaan. Harris had Wilhelmina ervan weten te overtuigen dat ze een daad moest stellen. Hij had haar verteld, dat het veilig was om door patriottisch gebied naar Den Haag te reizen.

Deze reis bleek een regelrechte provocatie van de patriotten. Wilhelmina werd, zoals te verwachten was, op 28 juni 1787 door de patriotten aangehouden bij Goejanverwellesluis, tussen Gouda en Oudewater. Ze werd ondergebracht in het woonhuis van de patriotse kommandant, in afwachting van een beslissing van de Staten van Holland of ze door mocht reizen naar Den Haag, met een bij haar stand passende behandeling. Daarna liet Wilhelmina het voorkomen of ze gevangen genomen was. In haar eigen woorden ging het om *Inhaftierung* (gevangenne) en een *unwürdiger Behandlung* (onwaardige behandeling).

Eedsaflegging op het regeringsreglement op de Neude te Utrecht op 12 oktober 1786. Centraal Museum

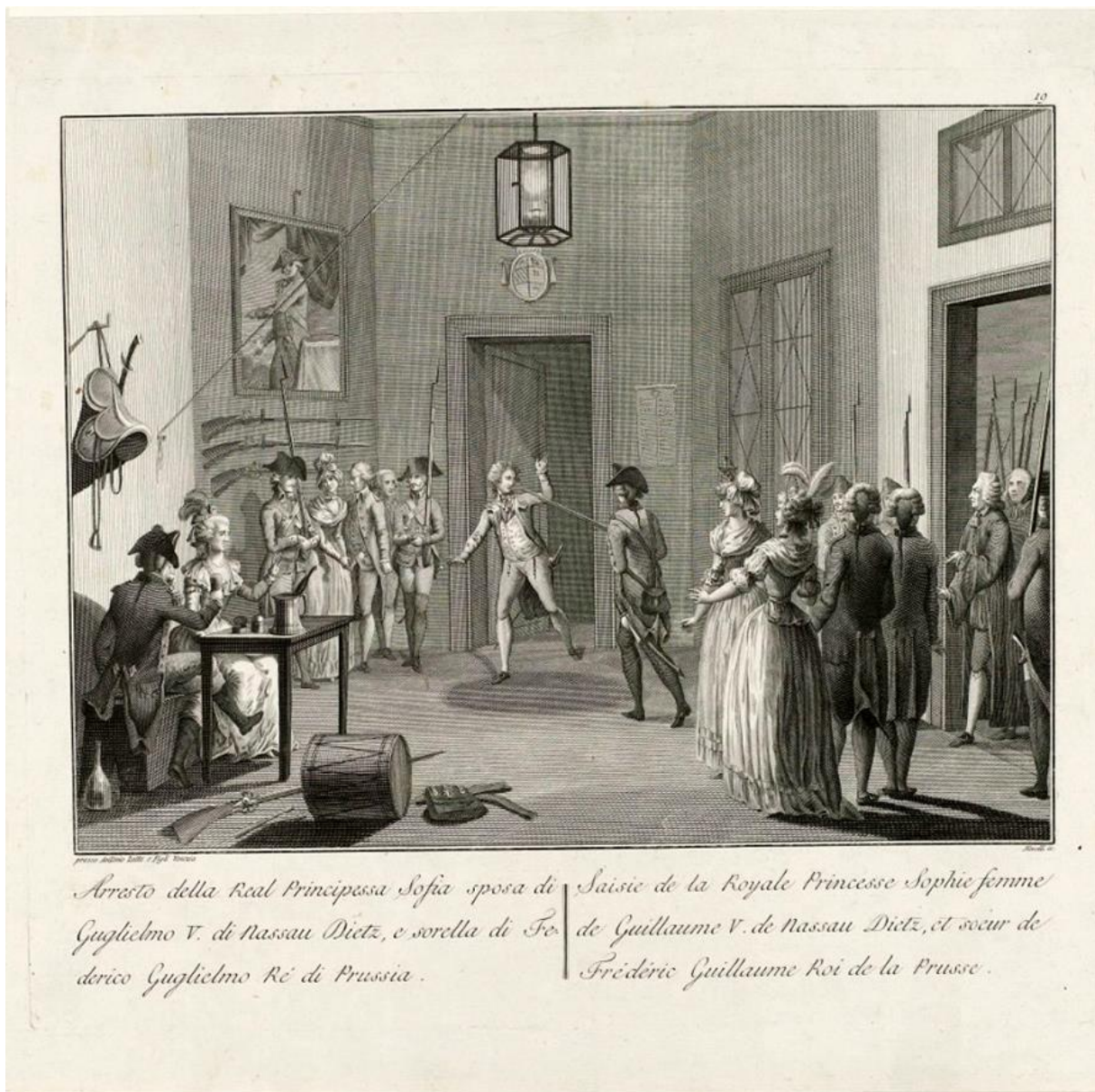
In feite was daar echter geen sprake van, maar de prinses probeerde op deze manier haar broer Frederik Willem tot ingrijpen te bewegen. De Hollandse Staten besloten uiteindelijk dat Wilhelmina weer terug moest keren naar Nijmegen. Waarschijnlijk ontving Frederik Willem het bericht van Wilhelmina's 'gevangenneming' per koerier op 27 juni 1787. Hoe het zij, op 30 juni was Wilhelmina weer terug in Nijmegen.

De regering van Frederik Willem beraadde zich vervolgens op een militaire interventie in de Republiek als diplomatieke acties niet zouden mogen baten. Voor zo'n gewelddadig ingrijpen was een formele aanleiding aanwezig in 'de aantasting van de eer van Wilhelmina' door de aanhouding en derhalve ook van die van de Hohenzollerns, de dynastie van Frederik Willem en Wilhelmina.

Als het gewest Holland voor dit affront geen schadevergoeding zou betalen, rechtvaardigde dat des te meer veldtocht tegen de patriotten, was de mening in Berlijn. Die schadevergoeding kwam niet, maar dat nam niet weg, dat er voorshands nog

driftig gezocht werd naar een diplomatieke oplossing, ook al bleef de militaire optie op tafel bleef.

Frederik Willem liet op 3 juli 20.000 man aan troepen samentrekken in het Pruisische hertogdom Kleef, dat direct aan de Republiek grensde. (De Republiek had tot 1672 een garnizoen in Kleef, maar in 1701 werd de stad Pruisisch bezit.) De Pruisen bevonden zich dus praktisch al in de Republiek. Willem V op zijn beurt had in de Republiek 6.000 man aan troepen tot zijn beschikking, zodat er totaal 26.000 man beschikbaar waren voor militair ingrijpen tegen de patriotten.

De aanhouding bij Goejanvervellesluis. Rijksmuseum Amsterdam

De troepen van Willem werden voor een belangrijk deel door de Engelsen via ambassadeur James Harris gefinancierd. Om oorlog met Frankrijk te voorkomen, onderzocht Frederik Willem die zomer ook hoe sterk de band tussen Frankrijk en de patriotten in Den Haag was. Als Frankrijk niet over de wil en de middelen zou beschikken om troepen naar de Republiek te sturen, dan zou de Pruisische regering ongehinderd het leger in kunnen zetten en daarbij op een snel militair succes kunnen rekenen. Die Franse militaire steun voor de patriotten en een Franse militaire interventie ten gunste van de patriotten zaten er, zoals hierna blijkt, echter niet in.

Pruisen had inmiddels overlegd met de Britse regering. Koning George III, de derde Engelse koning van het Huis Hannover, had bezittingen in Brunswijk-Lüneburg en Hannover en stond welwillend tegenover Pruisen. Op 3 juli stuurde George een brief aan Frederik Willem, dat Groot-Brittannië bereid was om Pruisen te ondersteunen, mocht Frankrijk militaire actie ondernemen om de patriotten te helpen. Op 8 juli 1787 verlieten minstens veertig Britse oorlogsschepen de Britse havens om een cordon voor de Nederlandse kust te vormen, een blokkade van een mogelijke Franse interventie over zee. Het leggen van deze blokkade was tevens een afleidingsmanoeuvre voor de militaire aanwezigheid van de Pruisen bij Kleef. Londen verklaarde intussen aan Versailles dat het sturen van tientallen oorlogsschepen slechts een 'onschuldige vlootoefening' was.

Frederik Willem bleef streven naar een geweldloze Pruisisch-Franse bemiddeling tussen de partijen in de Republiek. Hij probeerde door onderhandelingen Frankrijk daartoe te bewegen. Daarbij stelde Pruisen echter zulke exorbitante eisen - het ging bijvoorbeeld over een schadevergoeding voor de beoogde bemiddeling - dat Frankrijk niet overgehaald werd.

De dreiging van Lodewijk XVI om een tien- tot twaalfduizend man sterke troepenmacht aan de grens met de Zuidelijke Nederlanden - bij Givet - bijeen te brengen, bleek loze bluf. Franse geldnood verhinderde immers een invasie in de Republiek. Wel zond Frankrijk steeds meer militair personeel naar Friesland om daar een opstand voor te bereiden.

Na overleg met Wilhelmina voerde Frederik Willem de druk op en eiste van de Republiek het uitwijzen van de pro-patriottische Franse sympathisanten, het ontwapenen van de patriotten en herstel en van zijn zwager Willem V als stadhouder in al zijn functies. Bovendien wilde Pruisen na terugkeer van Willem en Wilhelmina zijn invloed op het bestuur van de Republiek houden.

De Pruisische eiste in een ultimatum aan Holland, dat deze eisen uiterlijk 12 september ingewilligd moesten worden. Toen Holland daar niet op inging, liet Frederik Willem zijn troepenmacht van 20.000 man, onder aanvoering van de hertog van Brunswijk, op 13 september de Republiek binnenvallen. Aangezien de patriotten niet door Frederik Willem als legitieme overheid werd gezien, vond de koning het niet nodig een formele oorlogsverklaring te sturen.

Wilhelmina van Pruisen omstreeks 1795. Collectie Huis Doorn.

Frederik Willem von Kleist hield een dagboek bij van deze Pruisische veldtocht in de Republiek. Hij had de rang van kapitein en was de tweede adjudant van de hertog van Brunswijk. Von Kleist begon zijn dagboek met de volgende tekst.

Stadhouder Willem V. Johann Georg Zisenis, Mauritshuis.

Da des Königs von Preußen Majestät, ungeachtet wiederholentlicher Anfragen, keine Satisfaction über die Ihnen angethane Beleidigung, wegen der Gefangennehmung Sr. Majestät

Schwester, der Prinzessin von Oranien, Königliche Hoheit, auf Ihrer Reise nach dem Haag, von den Staaten von Holland erhalten konnten; so entschlossen sich Allerhöchst Dieselben, ein Corps Truppen von 25 Bataillons und 25 Escadrons marschiren zu lassen, urn sich die Satisfaction von der Provinz Holland selbst zu nehmen.

[Zijne Majesteit, de koning van Pruisen, kreeg, ondanks herhaalde verzoeken, geen voldoening voor de belediging van de kant van de Staten van Holland, te weten de arrestatie van Zijner Majesteits zuster, de prinses van Oranje, op haar reis naar Den Haag haar aangedaan. Daarom heeft dezelve Allerhoogste Majesteit [Frederik Willem] besloten om met een korps troepen van 25 bataljons en 25 eskadrons op te trekken en zelf de eerherstel het gewest Holland te gaan halen.]

Joseph-Siffred Duplessis. Lodewijk XVI, paleis Versailles.

Op 13 september trok het hele Pruisische legercorps dat in drie divisies verdeeld was over de grens Gelderland binnen. Nijmegen werd ingenomen. Al snel waren in troepen in Arnhem en gingen de IJssel over. Ze sloegen hun kamp op bij de Lek en construeerden daar een pontonbrug. De defensiecommissie van de patriotten in Woerden beval in werkingstelling van de Hollandse Waterlinie, maar door de lage waterstand mislukte deze inundatie.

Daarna trokken de Pruisen snel op naar Culemborg. Via Everdingen, waar de patriotten zich al teruggetrokken hadden, wilde Von Kleist naar Vianen gaan, maar daar was een dam doorgestoken. Pruisische troepen lukte het wel Vianen te bereiken en daar werd de oranje vlag op de toren gehesen. De 16^e september werden onder meer Asperen, Leerdam en Dalem (vlak bij Gorcum) bezet. Er werd kamp opgeslagen bij Eck en Wiel, tegenover Wijk bij Duurstede. De hiervoor genoemde Rijngraaf van Salm, de bevelhebber van de patriotten, trok zich op de zestiende zonder slag te leveren naar Utrecht terug. Velen vluchtten daarna de Domstad uit, veelal naar Amsterdam. Op 17 september trokken de Pruisen verder Holland in. Op 18 september werd de opmars geleidelijk voortgezet en op de 19^e namen de Pruisen een rustdag. Op 23 september werd er een wapenstilstand overeengekomen. Uiteindelijk bereikten de Pruisen de 28^e Den Haag terwijl de patriotten nog onderhandelden inzake de overgave van Amsterdam. Die stad capituleerde op 10 oktober. Geleidelijk vertrokken de troepen weer tot ze op 29 oktober in Brunswijk terug waren.

Na de invasie

De leiders van de patriotten en vele anderen vluchtten naar Antwerpen, Brussel en verder naar Noord Frankrijk. Daar kregen ze geldelijke steun van Lodewijk XVI; ze maakten vooral onderling ruzie met elkaar. In de Republiek werden vijf doodvonnissen uitgesproken, maar nooit uitgevoerd. De Oranjes kwamen weer aan de macht en dit betekende een restauratie van het wrakke systeem. De Republiek verloor in feite zijn onafhankelijkheid en werd een Brits-Pruisisch protectoraat. Die situatie werd in verdragen met Pruisen en Engeland 15 april 1788 vastgelegd. In deze verdragen van wederzijdse bijstand werd Frankrijk als gemeenschappelijke vijand benoemd.

Een jaar later brak de Franse Revolutie uit. In de zuidelijke Nederlanden was het eveneens zeer onrustig. In het prinsbisdom Luik was er een Revolutie en in Brabant - de Oostenrijkers hadden het daar voor het zeggen - de Brabantse Omwenteling. Het waren een nieuwe bedreigingen voor het ancien régime en de positie van Oranje in de Republiek. Er was nieuwe hoop voor de patriotten. Toen internationale steun uitbleef, vormden Zuid-Nederlandse 'patriotten' zelf een leger in Breda. Ze boekten tijdelijk succes en riepen op 11 januari 1790 de Republiek der Verenigde Nederlandse Staten (Brabant, Henegouwen, Vlaanderen, West Vlaanderen en Namen) uit. Onderlinge conflicten droegen bij aan het einde van deze 'Belgische' patriottenbeweging in december 1790.

In de Republiek werden na september 1787 patriotse verenigingen verboden en opgeheven, de vrijkorpsen werden ontwapend. Ook werden politieke zuiveringen doorgevoerd. Om een dreigende voortzetting van de burgeroorlog te voorkomen, werden Pruisische troepen in de Republiek geleverd: de vrees bestond dat Frankrijk militair zou kunnen ingrijpen. Wilhelmina had haar broer Frederik Willem II

uitdrukkelijk gevraagd om 4.000 man Pruisische troepen in Holland te legeren, naast drieduizend man van de hertog van Brunswijk, alles op rekening van de Republiek.

De Brandenburger Tor

Frederik Willem wilde de gebeurtenissen voor het nageslacht te zijner ere in steen vastleggen. Hij zocht daarvoor inspiratie bij de antieke Grieken en wel bij Perikles. Dit was een generaal en staatsman uit Athene. Pericles stond als 'vredebrenger' model voor het vijfde eeuwse Athene en vooral de machtsuitbreiding van die stad. Zo'n rol wilde Frederik Willem ook wel. Hij richtte ter ere van hemzelf en zijn zuster Wilhelmina een *Friedenstor* ('vredespoort') op, een monument dat nu bekend staat als de Brandenburger Tor. De poort werd met name gefinancierd door het kapitaal dat de Republiek moest ophoesten voor de inkwartiering van het Pruisische leger. Als architect trad Carl Gotthard Langhans op, die ook verantwoordelijk was voor de Quadriga (vierspan paarden) op de toren. De poort werd een triomfpoort, met een ijzeren kruis en adelaar op de Quadriga. Misschien werd de Brandenburger Tor niet alleen met Hollands geld maar ook met de opbrengst van in De Bilt geplunderde goederen betaald ...

(Bilts) Brandenburg, Pruisen en de Republiek vóór de 18^e eeuw

Er waren al langer, en ook oudere relaties tussen het koninkrijk Pruisen-Brandenburg en de Republiek, anders gezegd, tussen de vorstenhuizen Oranje-Nassau en Hohenzollern. De nieuw gebouwde stad Oranienburg iets ten noorden van Berlijn was een geschenk van de keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen, Frederik Willem de zijn vrouw Louise Henriette van Nassau (1627-1667), dochter van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

Potsdam is de hoofdstad van het huidige bondsland Brandenburg. Tussen 1733 en 1740 werd door koning Frederik Willem I, een Nederlandse wijk in Potsdam gesticht, een bevestiging van de relatie Nederland-Oranje en Pruisen.

In Nederland treft men nu nog regelmatig de naam Brandenburg aan. In Groningen is er de Brandenburgerbuurt, waar in 1864 de eerste woningcorporatie van Groningen huisjes liet bouwen. In Maastricht ligt in de wijk Mariaberg het Brandenburgerplein en Brandenburgerweg. In onze gemeente hebben we natuurlijk de Oude Brandenburgerweg, en de 1^e en 2^e Brandenburgerweg, genoemd naar de verdwenen boerderij Brandenburg.

Bronnen: literatuur

Doedens A. 'De prijs van partijschap. Geweld, schade en partijdigheid in De Bilt e.o. in 1787 en daarna'. historischekringdebilt.nl/wp-content/uploads/De-prijs-van-partijschap.pdf

Herber R. 1787 - 'De burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden ook in De Bilt.' historischekringdebilt.nl/wp-content/uploads/DBG-1787-de-burgeroorlog-tussen-patriotten-en-prinsgezinden-ook-in-De-Bilt.pdf

indebuurt.nl/gouda/genieten-van/mysteries/mysterie-waar-komt-de-naam-goejanverwelle-vandaan~79207/

Kleist FW von. *Tagebuch von dem Feldzug in Holland*. (Opnieuw uitgegeven door Sigurd von Kleist) (Hamm, 2016).

Pöthe Z. *Perikles in Preußen. Die Politik Friedrich Wilhelms II. im Spiegel des Brandenburger Tores*. (Berlin 2014).

De volgende websites:

de.wikipedia.org/wiki/Preußischer_Einmarsch_in_Holland

nl.wikipedia.org/wiki/Vierde_Engels-Nederlandse_Oorlog

nl.wikipedia.org/wiki/Patriotten

onlinemuseumdebilt.nl/het-rampjaar-1672-huizen-in-de-bilt-verwoest/

theracoppens.nl/artikelen/162-frederique-iii-rijngraaf-van-salm-kyrbourg-en-zijn-gewapende-aanval-op-soestdijk.html

ⁱ In 2005 schreef ik het artikel *1787-De burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden ook in De Bilt* dat verscheen in De Biltse Grift. Hierin werden de landelijke oorzaken van de burgeroorlog beschreven en de militaire handelingen die in de provincie Utrecht ook op het grondgebied van de toenmalige gemeente De Bilt plaatsvonden. Dit artikel is bij de literatuur van de regiocanon van Utrecht Noordwest (deel van de Canon van Nederland) opgenomen. Deze gebeurtenissen op nationaal niveau zou men het middelniveau kunnen noemen.

In 2015 schreef Anne Doedens in *De prijs van partijschap Geweld, schade en partijdigheid in De Bilt e.o. in 1787 en daarna* ook in De Biltse Grift over de het 'kleine leed', de grote persoonlijke schade en vervolging in 1787 en daarna. Dit artikel is opgenomen bij de literatuur van de regiocanon van De Bilt. Deze beschreven lokale gebeurtenissen op persoonlijk niveau zou men het kleine niveau of microniveau kunnen noemen.

ⁱⁱ Pöthe Z. *Perikles in Preußen. Die Politik Friedrich Wilhelms II. im Spiegel des Brandenburger Tores*. (Berlin 2014).